

БІОГРАФІЇ ТИХ,
ЧИЇ ВІДЕОСВІДЧЕННЯ
БУЛИ ВИКОРИСТАНІ
У ПОСІБНИКУ

Аврам Анапольський народився 11 жовтня 1926 р. у м. Корець Рівненської області (на той час територія Польщі). Родина була небагатою, релігійною. Батько та брат шили головні убори та продавали у власному магазині. Мама торгувала в магазині та на ярмарках. Аврам був наймолодшим з шести дітей. З 2-х років навчався у хедері (єврейській релігійній школі для хлопчиків), з 6-ти років вчився у польській школі до 1939 р. Вдома розмовляли на їдиш.

У вересні 1939 р. прийшла радянська атеїстична влада, закрили релігійні школи, синагоги, тому навчання традиції Аврам продовжив з рабином, який приходив додому. Ремісників, зокрема батька Аврама, змусили об'єднатися в артілі. Робочий тиждень за радянської влади був шість днів, тож євреї протестували проти обов'язкової роботи в суботу. Аврама не прийняли у піонери та в тимурівську команду, бо він не ходив до школи у суботу. Пізніше батько дозволив учитись у суботу, але зранку Аврам молився, потім вдягав піонерський галстук і йшов до школи. На початку липня 1941 р. Корець було окуповано. У перші дні розстріляли 120 осіб (єврейську інтелігенцію, комуністів, сіоністів) у с. Шитне Новоград-Волинського району. Вулиці, де жили євреї, перетворили на ґетто, створили юденрат, змусили носити жовту зірку. На єврейське свято навесні 1942 р. євреїв вигнали з будинків. Біля управи відібрали молодих людей для роботи, серед них вдалося сховатися Авраму. Наступного дня молодь загнали в ліс, де вони мусили засипати величезні ями з розстріляними людьми. Було розстріляно 4,5 тисячі євреїв, серед них усю родину Аврама. Восени на свято Суккот розстріляли тих євреїв, які залишилися живі. Авраму вдалося сховатися у димоході, а потім втекти до лісу, де він ховався кілька тижнів, згодом приєднався до загону польських партизан, хворів на тиф. Був свідком україно-польської різанини.

У лютому 1944 р. з'явилися червоноармійці. Аврам записався на 2-й прибалтійський фронт. Восени у боях за Ригу був тяжко поранений, йому ампутували руку. Потім демобілізувався і повернувся у Корець, влаштувався на роботу в артіль на цвинтарі. Згодом працював у їдальні громадського харчування, далі – експедитором (до пенсії 1992 р.). Одружений, має дочку та сина, онуків.

Інтерв'ю записане 12.06.1997 у м. Рівне.

Інтерв'юер Геннадій Тененбаум, оператор Сергій Тахмазов.

Борис Арсен (прізвище при народженні Аксельрад) народився 28 грудня 1921 р. у с. Чесники Івано-Франківської області (на той час територія Польщі) у родині селян. Сім'я була не дуже віруюча, але всі дотримувалися релігійних приписів і свят, їли кошерну їжу. У родині говорили на їдиш, а з сусідами українською і польською мовами. Батько, Шимон Аксельрад, був інвалідом Першої світової війни, завдяки його пенсії родина могла сплачувати за навчання Бориса в польській гімназії у м. Рогатині.

Коли у вересні 1939 р. прийшла радянська влада, Борис закінчив річні курси вчителів і викладав історію стародавнього світу в школі у с. Вікторів Галицького району, потім у с. Сапогів. Через кілька днів після початку війни між Німеччиною й СРСР у 1941 р. Бориса вигнали зі школи, дорогою додому його забрали до сільради та жорстоко побили за активну роботу з молоддю. Коли Борис повернувся, побачив, що все господарство зруйноване та пограбоване. Прийшов наказ їхати у ґетто до Рогатина, де створили єврейську поліцію, юденрат, заборонили євреям ходити по тротуарах, відправляли на примусові роботи. Борис влаштувався молотобійцем у Бабинці. 21 березня 1942 р., коли він був на роботі, частину жителів ґетто розстріляли. Борис повернувся до ґетто та зустрів свого друга Богдана Рівняка, який віддав йому власну метрику, а собі зробив повторну, дістав одяг українських січових стрільців і навчив основним молитвам. Тоді Борис поїхав шукати роботу. Влаштувався помічником агронома у с. Шляхтинці Тернопільської області. На Судний день у 1942 р. він поїхав провідати свою наречену Рахіль у ґетто Рогатина, ледь врятувався від акції масового розстрілу. Був свідком акцій масового розстрілу

в Тернополі, Шляхтинцях. У 1943 р. Бориса заарештували. Під час слідства у Львові його направили до Аушвіц-Біркенау як російського політв'язня, а потім до Бухенвальда. Там працював на заводі військової техніки, де щодня проводили медогляд, якого Борис уникав будь-якими шляхами. Потім був направлений у концтабір у Галлі, далі – на соляні шахти. У 1945 р. в'язнів вивели з шахт, щоб везти до Маутгаузена. Борис з другом-вірменином Арсеном втекли. Друга вбили. Бориса врятувала американська армія.

У Бресті загони СМЕРШу сортували тих, хто хотів повернутися. Борис уже не приховував єврейське походження, представився своїм іменем і прізвиськом Арсен – на честь друга, який загинув. Його запідозрили у нелояльності до радянської влади та відправили на шахту до Єнакієвого. Там він захворів. У грудні 1945 р. його відпустили додому. Влаштувався помічником у сільраду, допомагав відновити електростанцію. У 1946 р. виїхав до Івано-Франківська, закінчив технікум харчової промисловості, Інститут народного господарства у м. Київ, працював головним економістом. Його не приймали до партії, бо був у концтаборах. У 1970-х рр. домігся встановлення пам'ятника на місці розстрілу євреїв у Рогатині. У 2004 р. написав книгу «Моя гірка правда. Я і Холокост на Прикарпатті». Одружений, має двох синів, онуків.

Інтерв'ю записане 20.05.1997 у м. Івано-Франківськ.
Інтерв'юєр Юлій Штеренберг, оператор Сергій Бойко.

Есфір Безимянна (дівоче прізвище Чепурняк) народилась 27 жовтня 1930 р. у м. Дніпропетровськ. Батьки, були бухгалтерами за професією, але, коли діти були маленькими, мати не працювала. Перед війною Есфір закінчила три класи російськомовної школи і не відчувала себе єврейкою. Любила літературу і театр, була піонеркою.

25 серпня 1941 р. до міста прийшли німці. Всіх євреїв віком від 12 років примусили одягати пов'язку з шестикутною зіркою. Хтось виказав, що вони євреї, і на вхідній двері до квартири вирізали шестикутну зірку. Знайомі відразу ж відцуралися від них, оскільки боялися спілкуватися з євреями. Їсти не було чого, мати обмінювала останні речі на їжу. Родина вціліла під час акції масового розстрілу 13 жовтня 1941 р. і незабаром вирішила втекти на Кавказ. Мати була не схожою на єврейку, і всі думали, що вона росіянка, яка втікає з Дніпропетровська, щоб врятувати дітей від чоловіка-єврея. Дітей поголили наголо, щоб не було видно чорного волосся. Вони блукали десять місяців. Родина дійшла до Кізляра, мати влаштувалась пралею в Гудермесі, потім поїхала до Грозного для отримання статусу евакуйованих. В 1943 р., коли дізналися, що радянські війська почали контрнаступ, вирішили вертатися до Дніпропетровська.

Після повернення мати отримала квартиру, влаштувалась працювати бухгалтером; діти знову пішли до школи. Есфір закінчила коксохімічний технікум. Одружена, має доньку. В радянські часи приховували, що були євреями, оскільки донька не змогла б влаштуватися на роботу.

Інтерв'ю записане 20.12.1996 у м. Дніпропетровськ.
Інтерв'юєр Артур Фредекінд, оператор Валерій Дубінін.

Єлизавета Білик народилась 12 квітня 1935 р. у с. Гриців Шепетівського району Кам'янець-Подільської (тепер Хмельницької) області. Батьки вчителювали в українській школі.

Лізі було шість років, коли почалась війна. Коли німці прийшли в Гриців, єврейський квартал огородили колючим дротом. 4 серпня 1941 р. всіх жителів ґетто зігнали до приміщення школи. Мати Лізи і бабусю з дідусем вивезли в Грицівський ліс і розстріляли. Лізу і брата Леоніда забрала до себе мачуха батька, а на початку травня 1942 р. німці перевезли їх в Старокостянтинівське ґетто. У листопаді 1942 р. Ісак, який у той час був у партизанському загоні під керівництвом Панчука, організував втечу дітей з ґетто. Ліза переховувалась у селі Мала Медведівка, називаючись Ганею Шевчук, до визволення території радянськими військами.

Навесні 1944 р. батько знайшов дівчинку та брата Льоню і привіз у с. Березневе. Ісака призначили завідувачем районного відділу народної освіти, але потім відправили на фронт, і діти знову залишились самі. Батько повернувся з фронту після перемоги в 1945 р. Єлизавета Ісаківна закінчила Київський технологічний інститут харчової промисловості, працювала головним економістом на птахофабриці. Одружена, має доньку та онука.

Інтерв'ю записане 18.03.1997 у м. Старокостянтинів Хмельницької області.

Інтерв'юер Кіра Бурова, оператор Валентин Долина.

Василь Вальдман (ім'я при народженні Азріл) народився 7 травня 1930 р. у с. Стадники на Волині (на той час територія Польщі). Дідусь був різником і мав крамницю, батько займався сільським господарством. У родині дотримувались єврейських традицій, кашруту, святкували всі єврейські свята. У 1937 р. Азріл пішов до першого класу. Вдома з батьками розмовляв українською, з дітьми у дворі – польською.

Коли німці зайняли Стадники у липні 1941 р., з'явилися оголошення, що євреї повинні протягом трьох годин виїхати до міста Острог та поселитися в ґетто. Був свідком першого розстрілу в ґетто у серпні 1941 р., коли нацисти розстріляли більше 3 тисяч євреїв, зокрема дідуся, батька та дядьків Азріля. Коли пізніше у Нетішинському лісі було розстріляно близько 2500 осіб, Азріл врятувався від розстрілу, ховаючись у холодній річці, звідки його витягла Марія Фурманюк і відіграла у своїй хаті. Там його знайшла мама та забрала переховуватись разом у подружки Мотрі Петранюк. Був свідком переслідувань поляків групами ОУН(б) у Рівненській області. Під час переховування змінив своє ім'я на Василь.

Після визволення радянськими військами вступив до училища, яке закінчив за фахом бухгалтера. Служив в армії. Працював бухгалтером у сільпо, у 1956 р. став директором заводконттори, а потім директором заводу. Був обраний депутатом сільської ради та депутатом міської ради Острога. Нагороджений орденами та медалями за старанну та якісну працю. Все життя мріяв про увічнення пам'яті невинно розстріляних євреїв в Острозі та Нетішині, що стало можливим лише після розпаду Радянського Союзу. Як член єврейської ради Острога брав активну участь у визначенні місця першого розстрілу євреїв Острога, розстрілу євреїв у Луцьку, впорядкуванні єврейського кладовища Острога. Одружений, має двох синів і онука.

Інтерв'ю записане 05.05.1998 у м. Острог Рівненської області.

Інтерв'юер Тетяна Чайка, оператор Андрій Непосєдов.

Микола Верхоглядов народився 1 травня 1905 р., останнім з восьми дітей у православній родині. Батько був теслею, помер, коли Миколі було три роки, зірвавшись з даху. Мати почала працювати пралею. Навчався в школі, у церковно-приходському училищі. Після приходу більшовиків до влади Миколу прийняли як «сина полку» до полку ВЧК. Під час НЕПу полк був розформований, і комітет по боротьбі з безробіттям направив Верхоглядова на будівництво мосту Євгенії Бош у Києві¹. Потім працював у пожежній охороні, навчався на курсах шляхових майстрів. У складі комсомольського призову потрапив до армії, присвоїли звання старшини, був направлений до артилерійського училища берегової оборони в Севастополі. Під час голоду в Україні 1932–1933 рр. служив на флоті, в штабі Керчі. В 1935–1940 рр. навчався у Харківському інституті соцбудівництва та права. Був направлений на фінську війну, але не брав участь у бойових діях.

У 1941 р. був секретарем трибуналу на обороні Києва, потрапив із пораненою рукою до лазарету в Пирятині. Допоміг пораненим солдатам-євреям уникнути вбивства у шпиталі,

¹ Міст був зруйнований під час Другої світової війни.

пройшовши замість них німецьку медкомісію. Дружина Верхоглядова Поліна переховувала знайомого єврея Давида після вбивства євреїв нацистами у Бабиному Яру. Як фотограф виготовила для нього фальшиве посвідчення, що Давид неєврей. Після повернення з лікарні Верхоглядов отримав довідку про непридатність до фізичної праці. У 1942 р. переїхали на хутір на Полтавщину, щоб уникнути депортації дружини до Німеччини як остарбайтера. У 1943 р. з приходом радянської влади пішов до військкомату, направили на Букринський плацдарм, дійшов майже до Берліна.

Після закінчення війни не міг знайти роботу юриста в Києві, бо був на окупованій території. Після смерті Сталіна влаштувався юристом на заводі художнього скла, де працював до пенсії. Одружений, має сина, двох онук і одну праонуку.

Інтерв'ю записане 16.12.1997 у м. Київ.

Інтерв'юер Броня Бородянська, оператор Андрій Непосєдов.

Фаїна (Фейга) Гельман народилась 19 квітня 1929 р. у єврейській релігійній родині у м. Житомир. Мати домогосподарка, батько працював; у родині було п'ятеро дітей. Навчалася в українській школі, до війни закінчила п'ять класів.

Німці прийшли до Житомира на початку липня 1941 р. Всім євреям наказали одягати на руку пов'язки з зіркою Давида, а пізніше переселили до ґетто. 19 вересня 1941 р. було оголошено, що всім євреям треба взяти з собою коштовності та вийти на головну площу, ніби для переселення до Кракова, але насправді їх вивезли до лісу й розстріляли. Фаїна втратила матір під час масового розстрілу; їй самій вдалося втекти. Знайома батька впізнала дівчину і перевезла її в с. Фасова до знайомих, радянських німців. Але оскільки вони не знали минулого Фаїни, жінка наказала їй назватися Ельфрідою Люциус. Ця родина залишила дівчинку в себе, а вона допомагала їм по господарству. В кінці літа 1943 р. німці почали відступати і стали забирати з собою етнічних німців, що проживали на цій території. Приймочна родина разом з Фаїною також поїхала з німцями в м. Ґорхен. Там її схопило ґестапо. Допитували, а потім відправили в табір для молоді. Чим далі відступали німці, тим глибше вони пересували табір. У лютому 1944 р. він опинився в м. Зелін на острові Рюґен. Фаїна залишалась там до приходу радянських військ. Тоді вона прийшла в комендатуру і сказала, що росіянка, яка перебувала на роботах в Німеччині.

У вересні 1945 р. Фаїну та радянських євреїв, що звернулися в комендатуру, відправили «на Батьківщину», яка виявилась концтабором в Удмуртській СРСР. Вона почала листуватися з батьком, який переховувався під час війни. Батько приїхав визволяти доньку і рік боровся за її звільнення. У грудні 1946 р. вона нарешті повернулася додому, закінчила десять класів вечірньої школи й інститут за фахом німецька філологія. В аспірантуру їй вступати не дозволили і відправили на роботу в школу до села в Житомирській області. В 1957 р. Фаїна Шайівна одружилася та переїхала в Москву до чоловіка, викладала в фармацевтичному інституті. В 1961 р. народила сина. Емігрувала в Чикаґо (США) в 1993 р.

Інтерв'ю записане 17.03.1995 у м. Чикаґо (штат Іллінойс, США).

Інтерв'юер Ніна Дорф, оператор Арі Мелер.

Роза Гінзбург (дівоче прізвище Блюмберг) народилася 30 січня 1929 р. в Бершаді Вінницької області. Батько перед війною працював на цукровому заводі. Мати померла, коли дівчинка була маленькою. Батько одружився вдруге. До війни Роза закінчила 5 класів.

З початком війни у 1941 р. сім'я виїхала разом з відступаючими військами. Вони дістались с. Веселий Братського району та оселились в одному із порожніх будинків. Згодом туди в'їхали німці і наказали родині вертатись до Бершаді. Повернувшись до рідного міста, оселились у порожній квартирі. Це вже була Румунська територія окупації – Трансністрія. Восени до містечка

пригнали велику кількість євреїв з Бессарабії та організували ґетто. Потім додали до них євреїв з Буковини. У кожній кімнаті тоді жило по 3-4 сім'ї. Жителі ґетто масово вмирали від голоду, холоду, епідемії висипного тифу. У березні 1944 р. Бершадь було визволено від окупації.

Вже у квітні 1945 р. Роза стала ходити до школи. Від голоду у неї почалась куряча сліпота та проблеми зі шкірою. Жили дуже бідно, не було підручників, існували проблеми з одягом і взуттям. Батько помер від туберкульозу у 1946 р. У 1956 р. Гінзбург закінчила Чернівецький університет і стала філологом української мови. Була комсомолкою, працювала коректором у газеті та викладала українську мову у вечірній школі. З 1957 р. працювала в Чернівецькій обласній бібліотеці. Одружена, має сина та доньку. Незважаючи на дискримінацію у радянські часи тих, хто був на окупованій території, Роза у своїх анкетах завжди вказувала, що була в ґетто, і не соромилась цього.

Інтерв'ю записане 28.01.1997 у Чернівцях.
Інтерв'юер Тетяна Чайка, оператор Сергій Бойко.

Галина Г. народилася в Києві в 1925 р. Її батько, Пантелей Терещенко, походив з бідної гілки родини Терещенків – українських цукрозаводчиків і меценатів. Окрім Галини, в сім'ї було троє дітей. В 1933 р. сім'я була репресована та вислана в Маріїнськ, Новосибірської області (РРФСР). Галина потрапила до школи-інтернату.

Перед початком війни родина повернулася до України. В 1942 р. Галина була депортована до Австрії як остарбайтер. До 1945 р. Галина працювала на військовому заводі в Блумау, Нижня Австрія. Виконувала важку працю по нарізці пороху для артилерійських військ. Працювали без вихідних, під охороною. В 1943 р. познайомилася з французьким полоненим Емілем, що також працював на заводі, планували одружитися після війни.

Після звільнення Галина разом з Емілем та іншими робітниками заводу була звинувачена у співпраці з ворогами та транспортована до Одеси. Після допитів працівниками КДБ Галина, незважаючи на вагітність, була розлучена з коханим та відправлена до Києва. Усе життя вона робила спроби відшукати Еміля, проте так і не дізналася про його долю.

Після повернення Галина працювала в Києві, народила сина. Була одружена та народила ще одного сина та доньку. Отримувала компенсаційні виплати від австрійського уряду.

Інтерв'ю взято та зберігається в архіві
«Примусова праця 1939–1945. Пам'ять та історія» (Німеччина).

Адель Загурська народилася 19 серпня 1923 р. у польській родині у м. Ходорків Житомирської області. Тато працював інженером на цукровому заводі, мама – у швейній майстерні. Бабуся була дуже релігійною і відвідувала костел, інші члени родини святкували радянські свята й були патріотами радянської влади. Адель разом з мамою співала у драмгуртку. У 1931 р. Адель пішла до української школи. У 1937 р. тата заарештували як «ворога народу» за сфабрикованим звинуваченням у належності до «військової польської організації» і засудили на 10 років без права листування, що означало розстріл. Старший брат дуже хотів піти в армію, але як сина «ворога народу» його не взяли. Невдовзі як дружину «ворога народу» заарештували маму, її вислали у Сибір на три роки, а дітей примусово відправили до дитячого будинку на Північний Кавказ. Про долю матері Адель з сестрою дізнались з листа, який вона зуміла викинути з вагона. Коли Аді виповнилось 14 років, її направили на виробництво до П'ятигорська. Адель дуже хотіла продовжити навчання, сказала про це директору комбінату Турнянському. Він подивився її відмінний атестат і направив учитися до 7 класу, дав можливість деякий час жити в його родині, а пізніше знайшов кімнату в єврейській родині Литовських, допомагав коштами.

У 1942 р. Адель закінчила школу і вступила до інституту. Після звільнення її мама оселилась у Армавірі, куди згодом переїхали доньки – Адель і Зоя. 6 серпня 1942 р. Армавір окупували нацисти, розстріляли поранених у шпиталі, забрали харчі і свійських тварин у місцевих людей. З'явилися таблички про «розстріл усієї родини за приховування євреїв, червоноармійців, партизан, командирів». За кілька днів Адель зустріла Фіру та Машу Литовських, які втекли з П'ятигорська, де було організовано ґетто. Адель і її родина переховували дівчат у своїй квартирі до кінця січня 1943 р., коли прийшли радянські війська.

Після війни Адель закінчила Ставропольський медичний інститут і поїхала до Приморського краю на Далекий Схід. Вийшла заміж за військового, працювала акушером-гінекологом у Южно-Сахалінську, Києві, Черкасах. Має двох синів і онуків. У радянські часи не говорила про репресії членів родини у 1937 р. і розстріли євреїв. У 1997 р. нагороджена почесним званням «Праведниця народів світу».

Інтерв'ю записане 18.01.1998 у м. Біла Церква Київської області.

Інтерв'юер Олена Сосновська, оператор Сергій Бойко.

Михайло Заславський народився 29 жовтня 1925 р. в Одесі. Мати була віруючою, намагалась дотримуватись свят і постів. Батько був атеїстом і заборонив робити обрізання синові, що пізніше врятувало йому життя. 1940 р. Михайло закінчив 7 класів і вступив до технікуму зв'язку.

З перших днів війни батько був призваний на фронт. Одесу постійно бомбардували, а її жителі, зокрема Михайло, працювали на укріпленні оборони міста. 16 жовтня 1941 р. до міста ввійшли румунські танки, а вже 18 жовтня всіх євреїв було сконцентровано і переведено до міської в'язниці. Михайлові з мамою вдалося втекти додому, де за кілька днів вони були знайдені румунськими солдатами. Тоді вони дізналися, що напередодні окупанти розстріляли всіх ув'язнених, серед них тітку та чотирьох сестер Михайла. Дізнавшись про це, мама збожеволіла. Наприкінці листопада групу євреїв, зокрема Михайла та його матір, звільнили. Вони повернулись додому. Михайло кілька разів потрапляв під облогу та його рятувало те, що він не був обрізаним. У січні 1942 р. усіх євреїв переселили в ґетто на Слободці, з якого вони втекли та переховувалися у знайомих, доки їх не видали сусіди. 27 лютого 1942 р. Михайло разом з іншими євреями був відправлений до концтабору в с. Доманівка.

У березні 1944 р. після відступу румунських військ Михайло дістався Одеси та через військомат записався до Червоної армії. Брав участь у Яссько-Кишинівській операції, воював в Угорщині, Румунії, Болгарії, Югославії, Чехо-Словаччині. Нагороджений орденами та медалями, зокрема медаллю «За відвагу», орденом «Слави». Після демобілізації закінчив технікум, працював старшим електриком прокатного цеху. Одружився, має доньку, сина та онуку. Член асоціації колишніх в'язнів ґетто та концтаборів.

Інтерв'ю записане 2.12.1996 в Одесі.

Інтерв'юер Леонід Сушон, оператор Сергій Лилів.

Бася Йоффе (дівоче прізвище Хаїт) народилась 15 жовтня 1918 р. у Києві. Росла у м. Дубно, де більшість жителів були євреї. Батько працював на пивзаводі, родина була забезпеченою. Бася вчилась у єврейській гімназії та займалась музикою. Родина дотримувалась єврейських традицій. У середині 1930-х у м. Дубно, яке на той час належало до Польщі, з'явилися перші ознаки антисемітизму. Бася ледве змогла вступити до польської державної гімназії. З'явилися гасла «Не купуй у євреїв», їх перестали приймати до ВНЗ, у класі посадили з лівої сторони, не брали на державні роботи. У 1938 р. Бася з подругою подали заявку на вступ до Львівського університету, а коли вони вертались, на них напали та побили. До університету не прийняли. Пізніше їй вдалося вступити до консерваторії.

17 вересня 1939 р. радянські війська зайняли польську територію. Все, що стосувалося єврейського життя, було припинено. Щодня відбувались погроми євреїв. Бася ховалась у двірнички під ліжком. Зі Львова їй вдалося втекти до Дубна завдяки німецькому офіцеру. В Дубно євреїв теж виганяли з будинків і розстрілювали. Бася дивом unikла облав. Весною 1942 р. у старій частині міста організували ґетто та переселили туди всіх євреїв. Щодня викликали на примусові роботи. Одного разу людей розділили на спеціалістів і простих робітників, ранком всіх робітників розстріляли, серед них і бабусю Басі. Коли стало відомо про знищення всього ґетто, Бася з батьком таємно його залишили. Подруга дістала для неї документ, що вона українка Ніна. До холодів Бася з татом переховувались у лісі. Їх ховав Бочек з села Мирогоща, допоміг пережити зиму 1942–1943 рр. Друг батька Лінхарт написав Басі рекомендацію, що вона полька Ніна, і їй вдалося влаштуватися на роботу в одну з чеських родин, де вона працювала до осені 1943 р.

На початку лютого 1944 р. у село ввійшли радянські війська. Бася повернулася до Рівного та знайшла батька разом з іншими двадцятьма вижившими. З батьком Бася переїхала до Дубна, де працювала у музичній школі. Після виходу на пенсію переїхала до доньки у Кишинів, потім вони разом емігрували до Ізраїлю.

Інтерв'ю записане 16.03.1998 у м. Беер-Шева (Ізраїль).

Інтерв'юер Борис Яблочник, оператор Йоел Зохар.

Анастасія Казак (у дівочтві Воропай) народилась 20 квітня 1926 р. у м. Ворожба Білопольського району Харківської (зараз Сумської) області у православній родині. Батько працював стрілочником на залізниці; мати – домогосподарка. В родині було семеро дітей. Мати вмерла від хвороби в 1938 р., і батько одружився вдруге, але невдовзі також помер, залишивши дітей на мачуху. Перед війною Анастасія закінчила 7 класів, була піонеркою.

Після відступу радянських військ влітку 1941 р. у м. Ворожбу ввійшли німці. Через рік Анастасію погнали в Німеччину на примусові трудові роботи. З пункту розподілу в Гамерштайні вона потрапила на німецьку ферму. Влітку 1944 р. намагалася втекти, але була заарештована і депортована до концентраційного табору Штутгоф у статусі політв'язня. У таборі Анастасія долучилася до віри свідків Єгови, відвідувала таємні зібрання в'язнів, читала журнал «Вартова башта». З наступом військ союзників, адміністрація табору почала в паніці вивозити полонених. Ув'язнених повантажили на баржу і відправили плавати Балтійським морем. Через десять днів плавання, на початку травня 1945 р., баржа причалила до берега Данії. Прапор із зображенням свастики був спущений вниз; данські солдати під конвоєм вивели німців, які охороняли в'язнів. У Данії, незабаром після звільнення, Анастасія прийняла хрещення свідків Єгови.

У липні 1945 р. повернулася додому в Ворожбу. Працювала в колгоспі, вантажником на пункті заготівлі овочів. Почала листуватися зі свідками Єгови, колишніми в'язнями Штутгофа. В 1949 р. була заарештована і після півтора року ув'язнення засуджена на десять років виправних трудових таборів за політичною статтею, за антирадянську агітацію. Потрапила в Воркутлаг. Взимку очищала залізну дорогу від снігу, рила траншеї, а влітку працювала на кам'яному кар'єрі, на парникових городах. У зв'язку зі смертю Сталіна справу Анастасії було переглянуто, і її звільнили достроково в 1956 р. У 1958 р. одружилася з Олександром Казаком, товаришем по вірі. Через 90 днів після весілля була знову заарештована – за перевезення релігійної літератури – і потрапила на п'ять років до Сибіру. Після звільнення Анастасія працювала на ртутному комбінаті в Горлівці на Донеччині. Незважаючи на випробування, що випали на її долю, Анастасія не відмовилася від віри.

Інтерв'ю записане 10.05.1998 у м. Горлівка Донецької області.

Інтерв'юер Євгенія Літінська, оператор Віктор Шувалов.

Тамара Калініченко народилася 27 липня 1935 р. у м. Харкові. Мати працювала в ткацькому цеху на канатному заводі. У Тамари був брат Анатолій. Під час Голодомору батько Олександр Калініченко був у складі бригади і приховав наявність хліба в одній бідній родині. За це його виключили з партії, а пізніше репресували за сфабрикованою справою троцькістсько-бухаринської групи канатного заводу. До смерті Сталіна ніхто не знав, що батька розстріляли. У 1941 р. сім'я переховувала двох єврейських хлопчиків знайомої родини, Льову й Ізю Шварців. Хлопці втекли з будівництва бараків під час нацистської окупації. Їм було по 11–12 років. Вони перебували в цій сім'ї близько місяця, а 1942 р. пішли, змінили ім'я та прізвище на Васю та Петю Іванових і змогли отримати відповідні документи. Після війни Петро Іванов змінив своє ім'я на дане при народженні – Ізя Шварц, а його брат так і залишився Василем Івановим.

До школи Тамара пішла в 1943 р., зазнавала дискримінації як донька «ворога народу». Закінчила інститут і все життя працювала інженером-технологом. Тамара Калініченко та її брат отримали почесний статус «Праведники народів України».

Інтерв'ю записане 26.06.1998 у м. Харків.

Інтерв'юер Тетяна Чайка, оператор Юрій Тимошенко.

Ганна Кахно (дівоче прізвище Кузьменко) народилася 16 травня 1924 р. у с. Ковалівка Немирівського району Вінницької області. В родині було шестеро дітей. Батько служив старостою православної церкви в сусідньому селі Хвостівці; вся родина була віруючою. Під час колективізації 1930-х рр. були вимушені вступити в місцевий колгосп. Родина бідувала. Ганна закінчила сім класів і почала працювати в колгоспі.

У 1941 р. в село прийшли німці. Незабаром почалась примусова відправка на роботу в Німеччину, і Ганна потрапила до списків. Усю зиму вона ховалась, щоб її не вивезли. У кінці літа 1942 р. батьки Ганни надали притулок єврейській жінці Софії з сином Гришею. Біженці жили в них спочатку на горищі, а взимку вдома на печі – до визволення в 1944 р. Ганна Іванівна одружилась з Михайлом Кахном у 1943 р.; 1944 р. народилася донька Євдокія, потім син Петро і донька Марія.

Після війни Ганна Іванівна працювала в колгоспі і підтримувала добрі стосунки з врятованим Григорієм Яблоновським.

Інтерв'ю записане 14.11.1997 у с. Ковалівка Немирівського району Вінницької області.

Інтерв'юер Дмитро Гройсман, оператор Валентин Долина.

Галина Козирська (дівоче прізвище Зозуля) народилася 4 квітня 1934 р. у православної сім'ї у с. Жорнівка Рівненської області (на той час територія Польщі). Батько працював у сільському господарстві, мати була домогосподаркою.

Коли влітку 1941 р. почалась війна, німці часто приходили в село з Межиріч, розстрілювали євреїв. Батьки Галини допомогали єврейським дівчинкам 14–15 років, Етлі та Руфлі, які втекли від розстрілу в Дивені й переховувались у їхнього родича, Зозулі Миколи Йосиповича, – приносили їм продукти харчування. Через кілька днів до них попросилося ще двоє хлопців-євреїв, Моник Евербух та Шмілик Онікман. Дід з батьком викопали великий підвал, щоб сховати юнаків. Хлопці залишалися там вдень, а ночували в хаті. Мати Галини з домотканої тканини сама шила для них одяг. Втікачі жили там з червня 1942 р. до лютого 1944 р.

У січні 1944 р. в село прийшли радянські війська. Батька Галини вбили бандерівці. Дід з матір'ю Галини та Галиною переїхали в Межирічі. Галина закінчила 10 класів, влаштувалась на роботу старшою піонервожатою в Невірків, потім машиністкою в райком комсомолу. У 1959 р. закінчила українське відділення Рівненського педагогічного інституту, працювала вчителькою молодших класів і української мови. У 1953 р. Галині прийшов лист від Шмілика Онікмана

з Канади, але КДБ заборонило листування, яке відновилось вже за Горбачова. В 1990-х рр. врятовані приїжджали в гості до родини Галини. Одружена, має сина та дочку.

Інтерв'ю записане 22.10.1997 у с. Липки.

Інтерв'юер Геннадій Тененбаум, оператор Сергій Тахмазов.

Олександр Кузьменко народився 3 травня 1931 р. у м. Конотоп в осілій ромській родині. Його батько, Андрій, заснував перший циганський колгосп у м. Лозова Харківської області. Олександрові було вісім років, коли його родина переїхала до Києва. Він закінчив перший клас ЗОШ, коли почалася війна. Живучи у Києві, родина не робила публічною свою ромську ідентичність. Коли євреї та роми Києва отримали наказ з'явитися до Бабиного Яру для «переселення», родина Кузьменко не послухалася, видаючи себе за асирійців. Місцевий громадянин видав Олександра поліції як єврея. Він уник розстрілу через те, що у нього не було обрізання. Коли підійшли радянські війська, жителям Києва наказали покинути місто, родина Кузьменків переїхала до Білої Церкви. Там їх визволила радянська армія у листопаді 1943 р.

Після війни Олександр завершив середню освіту, служив в армії, вчився на зварювальника. Він продовжував приховувати свою ромську ідентичність, щоб уникнути дискримінації ромів у післявоєнному Радянському Союзі.

Інтерв'ю було записане 3.11.1998 у м. Київ.

Інтерв'юер Тетяна Чайка, оператор Віктор Шувалов.

Леонід Лернер народився 28 липня 1929 р. в єврейській родині в м. Запоріжжя. Батько, Лернер Бен'ямін Абрамович, був візничим. Мати, Ніна Євсейвна (в дівочтві Кірцман), була швачкою, працювала вдома. У Леоніда було двоє братів. Родина була релігійною. Вдома розмовляли на івриті, але Леонід вчився в школі з російською мовою навчання. Батька розстріляли в період сталінських репресій в 1938 р.

Німці прийшли в Запоріжжя в кінці вересня 1941 р. З їх приходом усіх євреїв зобов'язали одягати пов'язки з зіркою Давида. Мати та інших євреїв відправляли на роботу. В перший день єврейської Пасхи, в кінці березня 1942 р., євреям наказали зібратися ніби для переселення в гетто. Насправді їх вели на розстріл. Коли вишикували і почали стріляти, старший брат потягнув Леоніда в яму раніше, ніж у них влучили. Мати та інших родичів розстріляли, а два брати лежали серед трупів, чекаючи на темряву. Вночі вони втекли з могили, перейшли в Донецьку область, там ночували в безплідних німецьких колоніях. Потім жили в грецьких селах, працювали за їжу. Восени 1942 р. приєдналися до місцевих партизанів, у загоні прожили майже все літо 1943 р.

Після звільнення території радянськими військами Леонід повернувся до Запоріжжя. Після служби в армії навчався в радіотехнічному технікумі при заводі «Комунар» у Запоріжжі. Працював, став начальником інструментальної частини. Одружений, має сина. В 1991 р. переїхав з родиною сина до Ізраїлю.

Інтерв'ю записане 30.05.1996 у м. Єрусалим (Ізраїль).

Інтерв'юер Леонід Сміловицький, оператор Шимон Глас.

Іван Лебедєв народився 29 грудня 1938 р. у с. Велика Олександрівка Херсонської області в родині кочових ромів. Батько був ковалем, мати не працювала. Християни. До війни кочували на Кубані, працювали в колгоспах. Перед самою війною переїхали до батьків матері в Новоолександрівку.

Коли почалася війна, хотіли переїхати до Молдови, але, коли доїхали до Миколаєва і Бугу, їх схопили німці і повернули назад. Мати втекла з Іваном, а батька та решту родини розстріляли. Йшли степом до бабусі з дідусем, мати боялася виходити на дорогу, щоб їх не побачили німці.

В Новоолександрівці залишалися до кінця війни. Дід зробив собі паспорт з національністю «молдованин». Щоб уціліти від переслідувань ромів, родина називалась молдованами.

Після звільнення родина знову стала кочувати. Іван закінчив три класи в українській школі. Після того, як 5 жовтня 1956 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом», що забороняв кочовий спосіб життя та прирівнював його до дармоїдства, почали працювати в колгоспі в с. Велика Олександрівка. Іван Гаврилович працював у кузні, каменярем у колгоспі. Переїхав до Миколаєва. Одружений, має трьох доньок.

Інтерв'ю записане 08.11.1998 у м. Миколаїв.

Інтерв'юер Артур Фредекінд, оператор Андрій Непосєдов.

Ірина Максимова (дівоче прізвище Саїк) народилася 31 травня 1932 р. у Тернополі (на той час територія Польщі). Ірина зростала в українській греко-католицькій родині. Її мати була домогосподаркою, батько працював старшим керівником великого готелю. Ірина зростала з молодшим братом Миколою.

Коли в 1939 р. почалася Друга світова війна, у Тернопіль ввійшли радянські війська. Життя в місті зовсім змінилося влітку 1941 р., коли на територію Тернопільщини вступила німецька армія – почалися звірства проти євреїв. Незабаром Ірина дізналася, що в місті створили гетто й концентраційний табір для євреїв. Ризикуючи життям, під час війни батьки Ірини ховали в будинку 16 єврейських біженців з концтабору. Ця родина годувала їх, одягала, надавала медичну допомогу до приходу радянських військ в 1944 р.

Після перемоги у 1945 р. сім'я бідувала, Ірина не мала можливості вчитись у школі. Вона одружилась з Ярославом Максимовим, має двох доньок і трьох онуків. Ірина тримала зв'язок з людьми, яких врятували її батьки, у повоєнні роки. В 1992 р. батьки Ірини були визнані Яд Вашемом «Праведниками народів світу», а Ірина незабаром отримала диплом «Праведниці народів України».

Інтерв'ю записане 17.11.1997 у м. Тернопіль.

Інтерв'юер Євгенія Літінська, оператор Віктор Шувалов.

Марія Максимова (дівоче прізвище Білоус) народилася 1 грудня 1935 р. у с. Недра Барішівського району в ромській родині. Дід і батько були ковалями, родина у кількох поколіннях вела осілий спосіб життя. Мама закінчила церковно-приходську школу. Уся родина була музичною: мама співала в хорі, бабуся грала на бубні, а дідусь – на скрипці, тато прекрасно танцював, грав на всіх інструментах, – без них не обходилося жодне весілля на селі. Марії також передалася любов до музики та співу. Вдома говорили українською, бабуся з дідусем спілкувались ромською, коли хотіли щось приховати від дітей. У селі до ромів ставилися по-різному: поважали, а інколи зневажали. Марія розповідає про випадок дискримінації у школі, який запам'ятався на все життя.

Під час колективізації родина здала майно до колгоспу та пішла туди працювати. З початком Другої світової війни батька забрали на фронт, з якого він не повернувся. Коли до села зайшли нацисти, вони арештували діда та повели його на розстріл. Односельці благали, щоб його залишили живим. Після знущань німці все ж відпустили діда Степана додому. У родини забрали житло, як і у багатьох у селі, до визволення люди жили у землянках. Допомогали партизанам.

По закінченню війни Марія навчалась у школі, потім заочно поступила на диригентсько-хоровий факультет Культпросвітнього училища. Все життя працювала у сфері культури, була завідувачем клубу заводу Київбудмаш. Після виходу на пенсію у 1991 р. продовжила працювати на добровільних засадах, організувала концертну бригаду, з якою і далі виступала. Одружена, має двох дочок і одного сина, чотирьох онуків.

Інтерв'ю записане 3.11.1998 у м. Київ.

Інтерв'юер Тетяна Чайка, оператор Віктор Шувалов.

Лідія Мільготіна (дівоче прізвище Левіт) народилась 12 вересня 1927 р. у м. Вінниця. Батько працював начальником відділу розподілу в Облзаготзерно. Мати – домогосподарка. У родині було троє дітей. Батько був комуністом, але його виключили з партії в 1936 р., бо він був сином рабина. В 1937 р. батько був заарештований і репресований. Родина залишилася без годувальника. Матері довелося вийти на роботу, а на Лідії залишилися всі хатні справи. До війни дівчина закінчила шість класів, добре вчилася і брала участь у самодіяльності.

22 червня 1941 р. почалась війна. Після приходу нацистів усі євреї були зобов'язані одягати нашивку з жовтою зіркою. 1 вересня 1941 р. Лідія як завжди пішла до школи, але її улюблена вчителька сказала: «Жидів ми не вчимо», і дівчинка мусила залишити навчання. 19 вересня 1941 р. за євреями прийшли німці і повезли їх на розстріл. Лідія не була схожа на єврейку, тому мати всім казала, що вона росіянка і має право врятуватися. Дівчинку відсунули вбік, а всіх розстріляли. Лідія переховувалась спочатку в рідному місті, а потім у Немирові. На початку 1943 р. Лідію арештували і разом з іншою молоддю повезли до Німеччини, до м. Мюнхена, працювати по господарству. Потім у квартиру, де вона працювала, потрапила бомба, і дівчинку відправили в село. У квітні 1945 р. Лідія втекла до Мюнхена, і німці відправили її в табір для політв'язнів. Табір визволили американські війська, Лідію переправили в зону радянської окупації, і вона повернулася на батьківщину.

У Вінниці дівчина почала шукати своїх родичів, відправила телеграму родичам в Одесу і поїхала до них. Її забрав дядя, який жив в Ургенчі Хорезмської області в Узбекистані. Там вона закінчила школу, університет. Одружена, має двох синів. Після розвалу СРСР Лідія Олександрівна переїхала до сина в Київ, а потім до онучки в Москву.

Інтерв'ю записане 11.09.1996 у м. Москва (Росія).

Інтерв'юер Тетяна Кеймах, оператор Григорій Верховський.

Марія Мосейчук (дівоче прізвище Слободюк) народилась 4 серпня 1927 р. у смт Мізоч Рівненської області (на той час територія Польщі). Батьки займались сільським господарством. Відвідували церкву щонеділі та святкували релігійні свята. Марія закінчила семирічну школу з польською та українською мовами викладання. У вересні 1939 р., як і багато хто на Рівненщині, родина спочатку вітала радянську владу як визволительку, батько навіть влаштувався в міліцію. Але внаслідок репресій, депортацій польських селян і інтелігенції, конфіскації майна на користь новостворених колгоспів, пошуку ворогів народу – ставлення змінилось. Батько пішов працювати на цукровий завод.

Наприкінці червня 1941 р. Мізоч окупували німецькі солдати. Почались переслідування єврейського населення; на початку 1942 р. євреїв переселили в ґетто. У жовтні 1942 р. оголосили, що збирають євреїв, щоб відвезти в Німеччину на роботу, але натомість їх зігнали за цукровий завод і розстріляли. Родина Марії переховувала і годувала єврейську дівчинку Софію Горенштейн, хоча допомога євреям була заборонена під страхом смертної кари. Коли переховувати стало неможливо, родина переправила її у безпечне місце до родичів. 12 липня 1943 р. батька Марії арештували, більше його не бачили. 28 серпня 1943 р. згорів увесь Мізоч. Німці почали «викурювати» партизан, підпалюючи хати. Родина Марії втекла до родичів у Дуброву, де вони перезимували. Коли у січні 1944 р. німці відступили, повернулася на рідне місце.

Після визволення радянськими військами Марія переїхала в Демидівку до тітки-вчительки і пішла до школи до 8 класу. В 1946 р. вийшла заміж та переїхала до чоловіка, народилося двоє дітей. В 1950 р., під час примусової колективізації Західної України, Марію з родиною МДБ депортувало до Сибіру як куркульку та ворога радянського народу. По дорозі її син ледь не помер з голоду. Поселили їх у Хабаровську, відправили на підсобне господарство. Марія захворіла на малярію. Родина жила в дуже поганих умовах, голодувала. Марія працювала одна

та годувала родину. Лише через 7 років Марії дозволили з'їздити додому. 24 роки родина відбула в Сибіру. Діти закінчили школу та отримали професійну освіту. В 1974 р. повернулися до Мізоча, Марія пішла працювати на цукровий завод, а потім в охорону. Марія Мосейчук їздила на запрошення до Ізраїлю, де її нагородили медаллю за допомогу єврейському народу, почесним званням «Праведниця народів світу» та грошовою премією. Вона зустрілася з врятованою її родиною Софією.

Інтерв'ю записане 19.11.1997 в смт Мізоч Рівненської області.
Інтерв'юер Геннадій Тененбаум, оператор Андрій Непосєдов.

Ілля Пендерецький народився 17 січня 1922 р. у греко-католицькій українській родині в с. Тенетники Івано-Франківської області (на той час територія Польщі). Батько працював на землі, а коли в 1939 р. прийшла радянська влада, став лісником. Мати була домогосподаркою, з 1939 р. працювала в колгоспі. У родині було троє дітей. За Польщі Ілля закінчив чотири класи. В 1940 р. завербувався на будівництво до м. Запоріжжя, але його завезли аж до Свердловська. Там він вступив до школи і закінчив сім класів.

Коли в 1941 р. почалась війна, Ілля Федорович закінчив 6-місячні курси при військовому училищі в м. Нижній Тагіл і був відправлений на фронт. Служив у піхоті під Ленінградом. Після поранення повернувся в тил. Працював на металургійному заводі в м. Ревда Свердловської області.

Додому в с. Тенетники Ілля Федорович повернувся після перемоги в 1945 р. В 1949 р. його заарештувала радянська влада за зв'язки з ОУН-УПА. Шість років сидів у таборах у Караганді і Красноярську, був звільнений у 1955 р. Працював лісником. Одружений, має трьох синів і одну доньку.

Інтерв'ю записане 16.01.1998 у м. Житомир.
Інтерв'юер Кіра Бурова, оператор Андрій Непосєдов.

Федора Рігас (дівооче прізвище Голяк) народилась 28 лютого 1918 р. у м. Біла Церква Київської області. Батько займався сільським господарством, мати – домогосподарка. У родині було четверо дітей. В 1929 р. почалась колективізація. Батько не захотів іти до колгоспу, через це Федору не брали в 5-й клас, їй довелося навчатися в платній школі. Закінчила сім класів, плодовий комбінат і медичну школу в Білій Церкві. Працювала в лікарні, в інфекційному відділенні. В 1941 р. одружилася, чоловік був військовим.

У липні 1941 р. чоловіка забрали на фронт. У лікарню, де вона працювала, привозили військовополонених з концтаборів. Персонал виліковував солдатів, німцям казали, що вони померли, а самі випускали їх на волю з фальшивими документами. Одужавши, ці люди йшли в партизани. Якось Федора Сидорівна заховала в одній з палат 14-річного хлопця, сина завгоспа, всіх рідних якого розстріляли. Цей хлопець потім воював і повернувся після перемоги з орденами. Багато євреїв у Білій Церкві не змогли евакуюватись, та їх розстріляли в 1941–1942 рр., 7000 людей було розстріляно. В їхню лікарню євреїв потрапляло дуже небагато. Вони їх також переховували під страхом смерті. Вдома у Федори Сидорівни ніхто не знав, що вона займається підпільною діяльністю. Однієї ночі до неї додому прийшли німці, щоб відправити до Німеччини. Вона чинила спротив, але її все одно посадили до машини. Її з іншими жінками привезли на фабрику, там, знайшовши ящик з хлоркою, жінка натерла собі згини ліктів нею і сказала, що в неї короста і вона не може їхати до Німеччини. Оскільки німці боялись інфекційних захворювань, їй дозволили йти додому. У медичній комісії, яку проходили кандидати на відправку до Німеччини, була також лікар з їхньої підпільної групи, яка багатьом ставила діагнози, непридатні до роботи в Німеччині.

Білу Церкву визволили в кінці січня 1944 р. Пізніше в 1944 р. Федора Сидорівна отримала звістку, що її чоловік загинув у грудні 1941 р. під час оборони Севастополя. В 1948 р. одружилася вдруге, має сина, дочку й онуків. Працювала дільничним лікарем

Інтерв'ю записане 18.01.1998 у м. Біла Церква Київської області.

Інтерв'юер Олена Сосновська, оператор Сергій Бойко.

Василина Сітко (дівооче прізвище Гринжевська) народилася 10 березня 1926 р. у с. Житні Гори Рокитнянського району Київської області у родині селян. У матері і батька була 2-класна освіта; батьки були віруючі православні. До 1932 р. родина жила в достатку, батьки працювали на власному господарстві. У 1932 р. розкуркулили, забрали майно, до смерті забили батька. Вагітна мати захворіла на малярію, дитина померла. Василина закінчила 7 класів сільської школи, писала вірші.

У 1941 р. родина Гринжевських надала допомогу єврею Леоніду Серебрякову, який втік з концентраційного табору. Надали нічліг, їжу, а вранці мати Харитина запропонувала підстригти кучері Леоніда, щоб він був менш схожим на єврея і його не впіймала поліція. Після війни Серебряков описав цей випадок у газеті та своїй книзі² і знайшов родину рятувальників. Матері Василю у 1990-х було присвоєне почесне звання «Праведниці народів світу». У 1942 р. Василю забрали на примусову роботу до Німеччини. Там працювала на фабриці сортувальницею одягу, розповідає, що знаходили багато одягу і фотографій євреїв, яких знищили.

Після повернення з Німеччини вийшла заміж за Івана Сітко, який був військовослужбовцем. Мати двох дітей. 1956 р. залишилася вдовою. Все життя пропрацювала в колгоспі.

Інтерв'ю записане 20.08.1998 у с. Житні Гори Рокитнянського району Київської області.

Інтерв'юер Броня Бородянська, оператор Андрій Непосєдов.

Сергій Сушон народився 15 січня 1928 р. в Одесі у сім'ї інженера та лікарки. Виховання було покладено на бабусю. У школі навчався разом з дітьми різних національностей. У синагозі бував лише двічі, на відміну від церкви, куди ходив часто на різні обряди. У 1938 р. батька заарештували і звинуватили у шпіонажі для Японії, катували і звільнили лише після з'їзду партії 1939 р.

Коли влітку 1941 р. почалось бомбардування Одеси, сім'я не евакуювалася через хворобу батька і залишилась на території румунської окупації. 1942 р. всім євреям міста Одеси було наказано переселитись в гетто на Слободці (р-н Одеси). Кілька місяців тримали зігнаними в одноповерхові будинки по 20 людей у кімнаті, а в червні 1942 р. відправили на етап, спочатку до с. Семихатка, а потім в концентраційний табір в с. Ахмечетка (тепер село Прибужжя в Доманівському районі Миколаївської області). Поселили в свинарники, морили голодом.

28 березня 1944 р. табір було звільнено радянськими військами. По закінченню війни довчився в школі. У 1950 р. закінчив Київський політехнічний інститут. Працював на електростанції цукрового заводу в Одесі до 1956 р., потім повернувся до Києва, працював в інституті теплоенергетики АН України, після захисту дисертації очолював відділ українського філіалу НДІ Держплану СРСР. Був змушений емігрувати з України у 1992 р. через страх ксенофобії. В Ізраїлі займається науковою роботою в галузі екології, заступник голови Всеізраїльської Асоціації в'язнів нацизму. Домігся того, щоб у виставкових залах музею «Яд Вашем» були розміщені дані про гетто та пересильні табори Трансністрії із вказуванням кількості жертв. Про долю Сергія Сушона Яд Вашем у 2012 р. зняв фільм «Ті, хто залишилися в живих»³. Розлучений, має сина та двох онуків.

Інтерв'ю записане 30.10.1996 у м. Хадера (Ізраїль).

Інтерв'юер Маріанна Сальц, оператор Пітер Хендверкер.

² «У всякого своя доля», Херсон, Друк ЧП Косарев, 2008 р.

³ http://www.youtube.com/watch?v=rDBnT5yU-_M

Борис Фельдман народився 29 грудня 1920 р. у смт Чернівці Вінницької області у єврейській релігійній родині. Отримав шкільну освіту в українській школі. Батьки займалися сільським господарством, працювали в колгоспі. В 1937 р. заарештували батька, через 8 місяців відпустили.

У липні 1941 р. у місто прийшли німці, а за ними румуни. Був зроблений перепис населення, людей почали відправляти на роботи. Все єврейське містечко перетворилось на ґетто. Борис Михайлович з друзями організували групу спротиву, встановили зв'язок з партизанами. Влітку 1943 р. німці забрали Бориса для роботи на будівництві в робочому таборі в Тирасполі. Після закінчення робіт їх відпустили. 14 березня 1944 р. в містечко ввійшли червоноармійці. Борис Михайлович з друзями добровільно пішов в учбовий батальйон, брав участь в Ясському наступі, перемогу зустрів у Австрії, у м. Фрідберг.

Після повернення на батьківщину вступив до інституту фізкультури м. Львова.

Працював у сільгоспінституті, а потім у медичному інституті. Одружений, має сина і онуків. В останні роки життя у Львові родина частіше зустрічалася з випадками антисемітизму, що стало поштовхом до еміграції в США.

Інтерв'ю записане 7.02.1997 у м. Нью-Йорк (США).
Інтерв'юер Наталя Посельські, оператор Якоб Посельські.

Федір Х. народився 1927 р. на Полтавщині в бідній багатодітній селянській родині. Змалечку навчався та працював у колгоспі, бо батьки були інвалідами і потрібно було годувати родину. Брат і сестра померли під час Голодомору.

З 1941 р. родина жила і працювала під окупаційним режимом. У 1943 р. був забраний на примусову роботу до Німеччини, де працював разом з іншими оstarбайтерами у фермерському господарстві у Цвіккау. У спогадах вказує, що родина фермерів була працююча і чесна. Жили оstarбайтери в нормальних умовах: мали спальні ліжка, отримували одяг від родини. Федір виконував різноманітну роботу по господарству: доглядав худобу, працював у полі, заготовляв дрова. Результати господарської діяльності фермери здавали державі. Згадуючи минуле, Федір неодноразово вказує, що добре ставлення до «господарів» пояснюється гуманним ставленням членів родини до оstarбайтерів.

Після визволення радянськими військами вступив до лав армії. Служив на території Німеччини, а потім у Середній Азії, де й одружився. З 1951 р. повернувся на Полтавщину, де працював трактористом у колгоспі. У 1972 р. переїхав до м. Пенза (Росія), де жив з родиною і працював до пенсії. Отримав компенсаційні виплати від уряду Німеччини.

Інтерв'ю взято та зберігається в архіві
«Примусова праця 1939–1945. Пам'ять та історія» (Німеччина).

Леонід Черняк народився 8 березня 1934 р. в родині єврея і українки в м. Херсон. Батьки працювали бухгалтерами.

13 серпня 1941 р. батька забрали в армію. Після приходу німців, 19 серпня 1941 р., євреїв Херсона примусили одягати нашивки з зіркою Давида, а потім переселитися в ґетто. Самого Леоніда не забрали, оскільки він був «напів'євреем», а мати не забрали, бо вона українка. В кінці 1942 р. сусід попередив мати Леоніда про те, що німці шукають «напів'євреїв» і що треба тікати з міста. Вони втекли до Кіровограда до рідної сестри матері. Мати влаштувалась мити посуд у німецькій солдатській їдальні на вокзалі. Так прожили до липня 1943 р. У липні мати викликали до ґестапо, де сказали, що сина заарештують. Мати з Леонідом одразу ж втекла до брата в Кіровоградський район, с. Буховецьке. Вона попросила брата врятувати їй сина, а сама повернулася до Кіровограда. Після визволення Кіровограда 8 січня 1944 р. мати забрала Леоніда.

У 1946 р. після демобілізації батька повернулись до Херсона. Леонід закінчив сім класів, судномеханічний технікум у Херсоні, працював на військовому суднобудівельному заводі в Миколаєві, служив в армії. Закінчив Одеський політехнічний інститут, електротехнічний факультет, а потім аспірантуру. Працював більше 35 років завідувачем науково-дослідної лабораторії автоматики на Херсонському бавовно-паперовому комбінаті. Має дружину, сина, онука.

Інтерв'ю записане 01.10.1998 у м. Херсон.

Інтерв'юер Борис Вишевник, оператор Андрій Непосєдов.

Олена Шерман (дівооче прізвище Місюк) народилась 2 березня 1929 р. у м. Криве Озеро Одеської (тепер Миколаївської) області. Батько, Місюк Григорій Карпович, працював завбазою; мати, Фаня Абрамівна (в дівоцтві Фашер), – домогосподарка. Було двоє дітей. В 1936 р. родина переїхала до Одеси, де батько працював вулканізатором на судноремонтному заводі ім. Леніна. До війни Олена закінчила чотири класи.

На початку війни батька мобілізували. 16 жовтня 1941 р. окупанти ввійшли до Одеси. Євреям було наказано не ходити в місті без нашивки з зіркою Давида, а на початку січня 1942 р. переселитися в гетто на Слободці. Незабаром Олену, Фаню і Карла етапом депортували в с. Мостове, потім у концтабір с. Доманівки. Пізніше були ув'язнені в концентраційних таборах сіл Ахмечетка і Карловка. У Карловці перебував і майбутній чоловік Олени, Михайло Шерман. В 1944 р. вони змогли втекти звідти і потрапили на хутір Рожки. 28 березня 1944 р. ця територія була визволена з окупації. Після визволення родина повернулась до Одеси. Одружена, має доньку та онуку.

Інтерв'ю записане 10.12.1996 у м. Одеса.

Інтерв'юер Леонід Сушон, оператор Сергій Липов.

Альфред Шраєр народився 8 травня 1922 р. у Дрогобичі в родині доктора хімічних наук Бено Шраєра та фармацевта Леонтіни Шраєр. У родині говорили лише польською, а якщо батьки не хотіли, щоб Альфред їх розумів, то німецькою. Батько знав їдиш. Батько працював шефом-хіміком на нафтопереробному заводі в м. Ясло. У 1932 р. батько втратив роботу через економічну кризу, родина переїхала до Дрогобича, де Альфред навчався у двох гімназіях.

18 вересня 1939 р. нацисти увійшли в Дрогобич. На єврейський Новий рік вони зігнали євреїв на чолі з головним рабином доктором Авігдором на принизливій роботі з прибирання вулиць. Через 2 тижні у місто увійшла Червона армія, Альфред був свідком того, як німецький комендант вітав радянських офіцерів і передав їм владу. Альфред отримав атестат зрілості в 1940 р., почав працювати у складі вокального квартету, що став агіткульбригадою. На початку 1941 р. квартет отримав роботу у Львові, де його й застигла війна.

До Дрогобича Альфред дістався на початку липня. Там євреї вже носили позначки з шестикутними зірками, розпочалися акції по знищенню євреїв та конфіскації їхнього майна. Альфред почав працювати на лісопилці недалеко від міста. Під час антиєврейської акції на початку серпня 1942 р. Альфред лишився живим, бо був на роботі. Його ж батько був відправлений до табору смерті у Белжеці, а матір ще кілька місяців рятувалася, завдяки знайомому, який зміг влаштувати її на роботу. Альфред примусово працював на військовому заводі, пройшов через кілька концентраційних таборів у Німеччині, останній у Фрайбергу (Саксонія). 7 травня 1945 р. радянські танки увійшли до табору, в якому залишились лише Альфред і один російський полонений.

У грудні 1946 р. повернувся до Дрогобича, де влаштувався в оркестр і залишився жити. Одружений, має дочку та сина, онуків.

Інтерв'ю записане 14.03.1997 у м. Дрогобич Львівської області.

Інтерв'юер Юлій Штеренберг, оператор Сергій Бойко.

Леонід Шульга народився 15 вересня 1938 р. у православній циганській родині в с. Новий Буг Миколаївської області. До війни батьки літом кочували по району, взимку знімали житло. У родині було четверо дітей.

Під час окупації батьки, як могли, рятувалися від німців, ховалися. Люди, в яких вони винаймали житло, переховували їх.

Після війни кочували Одеською, Миколаївською, Херсонською областями. У школі Леонід Дмитрович не вчився. Одружився в 1954 р. з коханою дівчиною, Клавдією. Коли 5 жовтня 1956 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом», що забороняв кочовий спосіб життя та прирівнював його до дармоїдства, почали працювати в колгоспі у Високопольському районі. Там Леонід Дмитрович працював молотобійцем у кузні та гармоністом у колгоспі. В 1961 р. переїхали до Великої Олександрівки. Має четверо дітей і онуків.

Інтерв'ю записане 09.17.1998 у с. Велика Олександрівка Херсонської області.

Інтерв'юер Борис Вишевник, оператор Андрій Непосєдов.

Никифор Яхненко народився 13 жовтня 1914 р. у с. Кірово (раніше – Рачки) Вінницької області у родині хліборобів. Жили дуже злиденно. У господі мали 2,5 га землі для власних потреб, хлівець та корову до 1929 р. Батьки були православними християнами, але з 1930-х рр. не могли ходити до церкви, бо вона була перетворена на клуб, а священника вислано на Соловки. Закінчив чотири класи у Кірові, далі вчитися не міг, бо у селі не було школи 7-річки. Батько брав участь в українському війську Петлюри під час національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., за це його арештували у 1929 р. і розстріляли. 1932–1933 рр. характеризує як тяжку історію варварства, втратив молодшого брата. Маму зміг врятувати від голодної смерті тільки завдяки пайкам, які привозив з міста, працюючи обліковцем у газеті «Вінницька правда». Керував кіровським драматичним гуртком. Мобілізований до армії 1934 р., працював секретарем полкової малотиражки «Красный артиллерист». У 1937 р. був арештований за сфабрикованою справою і засуджений на 6 років за те, що критикував перетворення церкви на клуб. Вирок відбував у таборі Кемеровської області, реабілітований у 1940 р. Верховним судом. Після повернення ледь влаштувався на роботу у вінницький відділ зв'язку.

У 1941–1942 рр. був у підпільній організації в Немирові, влаштовували акції залякування фашистів. Деякий час керував партизанським загonom, організували вибух мосту і пустили німецький потяг під укіс. Написав статтю про голод 1932–1933 рр. у газеті, яку видавала окупаційна влада. Мати Никифора переховувала родину знайомого єврея – зубного лікаря Лібермана. Після визволення Вінницької області працював в обласному відділенні зв'язку.

Знову був арештований за наклепом у 1947 р., адвокат відразу відмовився захищати. Вирок суду 20 років каторги, пізніше скоротили термін до 15 років, звільнився в 1962 р. і повернувся в своє село. Працював майстром-будівельником і народним цілителем. Розлучений, батько двох синів.

Інтерв'ю записане 22.9.1997 у с. Кірово Немирівського району Вінницької області.

Інтерв'юер Дмитро Гройсман, оператор Валентин Долина.